

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QARAQALPAQ TILI KENIMEX SÓYLESIMINÍN LEKSIKALÍQ QATLAMÍ

A.Prekeeva,

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali úlken oqıtıwshısı

Annotaciya. Bul maqalada Nawayı wálayatınıń Kenimex rayonında jasap atırǵan qaraqalpaqlardıń sóylew tili quramında ózlestirme sózlerdiń qollanıw ózgeshelikleri, olardıń dáslepki mánilerinen uzaqlasıp yamasa pútkilley ózgerip ketkenligi misallar menen beriledi.

Tayanış sózler: dialektologiya, ózlestirilgen sózler, Kenimex sóylesimi, leksikalıq qatlam.

Qaraqalpaqlar áyyemnen Qubla Aral boyında jasap kiyatırǵan tili túrkiy tiller shaqabınıń qıpsdaq dialektinde sóyleytuǵın xalıq bolıp esaplanadı. Olar qubla shıǵıs hám qubla batıs Aral boyı aymaǵında áyyemgi dáwirlerden orta ásirlerge shekem jasaǵan bir neshe etnoslardıń aralasıwı nátiyjesinde otırıqshı xalıq bolıp qalıplesken. Qaraqalpaqlardıń jasaw jaǵdayınıń xár qıylı sebeplerine baylanıslı Xorezmniń arqa batıs tárepine Ústirt, Sarıqamıs Uzboy boylarına kóshken, bir qanshası Volga boylarına barıp Altın Ordanıń quramına kirgen [1].

XIV ásirniń aqırı XV ásirniń baslarında Altın Orda ıdırap bir neshe xalıqlarǵa bólinip qetedi. XV ásirniń aqırında basqalar sıyaqlı qaraqalpaqlar ózbek xanlıǵınan bólinip shıǵadı [2]. Bul dáwirde noǵaylar menen birgelikte awqam bolıp jasaydı. Ordanıń xanı Ormanbettiń qaytıwı bolıwı sebepli úlken apatshılıq, asharshılıq júz beredi. Bunnan Edil Jayıqtan jáne Turkstanǵa yaǵnıy Sırdár'ya átirapına kóship keledi. Biraq jungırlardıń 1723-jılǵı, 1743-jılǵı Abılxayırxannıń Sırdár'ya boylarındaǵı qaraqalpaqlarǵa islegen shabıwılları sebepli áyyemnen ata-jurtı, ata-mákanına qayta baslaydı Jungarlardıń Sırdár'yanıń orta aǵısın basıp alıwına baylanıslı qaraqalpaqlar «joqarǵı» hám «tómengi» bolıp ekige bólinedi [3].

Joqarǵı qaraqalpaqlarǵa sol dáwirdegi Qoqan xam Buxara xanlıǵındaǵı qaraqalpaqlar, al tómengi qaraqalpaqlar Ámiwdár'yanıń Aral teńizine quyay ayaǵındaǵı jerlerde yaǵnıy Xiywa xanlıǵında jasaǵan qaraqalpaqlar kiredi.

Házirgi dáwirde joqarǵı qaraqalpaqlar Fergana, Andijan, Namangan, Samarqand, Tashkent, Jizdaq hám Qazaqstan Respublikasınıń Shimkent waálayatında, Túrkmennıstannıń Góne Úrgenish rayonında hám Awǵanıstanda, Rossiyada otırıqshı turmıs keshiredi. Qaraqalpaqstanda ilimniń rawajlanıwı menen xalqımızdıń tariyxınıń jańa betleri ashıla basladı. Joqarǵı qaraqalpaqlardıń tili, ádebiyatı boyınsha jańa maǵlıwmatlar ilimge qosıla basladı [4].

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

«Biz sóz etip otırǵan dáwirde qaraqalpaqlardıń Buxara (Kenimex, Nurata) hám Fergana toparları óziniń milliy sana-sezimin tolıq saqlap qaldı» [5] - degen edi joqarǵı qaraqalpaqlardıń tariyxın izertlegen ilimpaz L.S.Tolstova.

Nawayı wálayatınıń Kenimex rayonında on bir mıǵa shamalas qaraqalpaqlar jasaydı. Bul aymaqa kelip qonıslawın Buxara ámiri Álimxan dáwiri menen baylanıstıradı hám úsh-tórt ásirge shamalas waqıt boldı dep boljaydı. Demek, Kenimex qaraqalpaqlarınıń Qaraqalpaqstanlı qaraqalpaqlardan ajralǵanına úsh ásirdey waqıt bolǵan bolsa, usı dáwirlerden baslap olar ózbek, qazaq, tájik milleti wákileri menen birge jasap kelgen.

Túrkiy urıwları hám qáwimleriniń tili eń áyyemgi Orta Aziyada ázelden jasap kiyatırǵan iranlılardıń tilleri menen baylanısta bolǵan [6]. Qaraqalpaq tiline arab hám iran tilleri sózleriniń keń túrde awısıw dáwirleri XI-XV ásirlerge tuwra keledi [7]-dep maǵlıwmatlar berip ótken. Demek, biz usınday sózler toparına toqtap ótpekshimiz:

Aqır – arab sózi *atxana* mánisin ańlatadı [8]. Biraq, bul sóz sóylesimde suw aǵızatuǵın, qoy-eshkiler suw ishetuǵın cement nawa xızmetin atqaradı: Qoylardı *aqırǵa* apkeldim (Jańaqazǵan). Tashkent wálayatı sóylesimlerinde mallar *ot jeytuǵın jer* dep túsiniq berilgen.

Jámiyki – arab sózi, *bárshe*, *hámmesi* mánisin ańlatadı: *Jámiyki* qurbaqalardı shaqırıptı (Jańabat). Qaraqalpaq tilinde *jámi* sózi barlıq, *hámmesi* mánisinde qollanıladı.

Hámsiya – parsı-tájik sózi, *qońsı* degen mánide qollanıladı: *Hámsiyalarımıs* benen Nurata bardıq (Shadibek). Qaraqalpaq ádebiy tilinde bul sóz ushıraspaydı.

Zárdáli – parsı-tájik sózi, *zardolu* sózinen ózlesken. *Erikti* usılay aytadı. Baǵımızda *zárdáli* pisti (Shortepa).

Shákki – parsı-tájik *chakka*, qaraqalpaq ádebiy tilindegi *súzbe*: *Shakkini* qaltaǵa saldım (Saribel).

«*Dárichchá* – parsı-tájik sóz bolıp, háwliiden baǵqa yamasa qońsınikine ótip qaytıwǵa qolaylastırıp qurılǵan kishkene esik yaki adam ótip turıwı ushın arnawlı tesip qoyılǵan jay» [9] dep kórsetiledi.

Kenimex qaraqalpaqları sóylesimde *dárshe* túrinde, adam ótiw ushın emes, úydi samallatıw maqsetinde edenniń ústinen qurıladı. Onıń kólemi 30x50 sm kóleminde boladı: Biziń asxanamızdıń *dárshesi* qońsımızdıń úyi tárepine qaraǵan (Saribel). Qaraqalpaq tiliniń Qanlıkól sóylesiminde jaydıń tırnaǵındaǵı hawa jolın *dútkesh* dep ataydı [10].

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Nampár – parsı-tájik sózi, qaraqalpaq ádebiy tilinde – tikesh. Ol burınları tawıqtıń párinen islengen, al, házirgi waqıtta tikeshti *námpár* dep aytadı: *Námpárdi* sulıwlap ur (Sarıbel).

Shatta – *shattoh* parsı-tájik sózi [11] jánjelkesh degen mánini ańlatadı. Sóylesimde *shatta* túrinde qollanıladı. So qaynım jaman *shatta* (Qurama). Qaraqalpaq ádebiy tilinde *shataq* – patırat, urıs-keyis, jánjel mánisine iye.

Ǵolin – tájik sózi, qaraqalpaq ádebiy tilinde *qaq erik* degen mánige tuwra keledi: Wózimisdiń zárdáliniń *ǵolin* (Kenimex orayı).

Dastshuyak – tájik sózi, qol juwatuǵın arawlı ıdı. Sóylesimde *dáshkúiy* túrinde qollanıladı. *Dáshkúydi* alıp kel (Sarıbel).

Kenimex qaraqalpaqları sóylesiminiń leksikalıq quramındaǵı dialektlik sózlerdi qısqasha tallap qaraǵanımda erte dáwir túrkiy tillerine tiyisli, sonday-aq parsı-tájik, arab sózlerin ushıratamız. Ózlestirme sózlerdiń sóylesimde fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanılganın, sonıń menen birge, geyparaları ózleriniń dáslepki mánilerinen uzaqlasıp yamasa pútkilley ózgerip ketkenligin kóriwge boladı. Bizniń pikirimizshe, sóylesimde arab sózlerine qaraǵanda parsı-tájik sózlerin kóbirek ózlestirilgen. Bul jaǵday tájik milleti menen bir neshe ásirde beri qońsı hám tikkeley qarım-qatnas jasawı, baylanısta bolıwı nátiyjesinde payda bolǵan dep ayta alamız. Degen menen, bul sózlerdiń hár biri sol tilden tikkeley qabıl etilmegen, al qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq nızamlarına boysınǵan halında ózleskennin kóremiz. Sóylesimdegi bunday ózlestirmeler qaraqalpaq tili Kenimex sóylesiminiń jáne bir ayırıqshalıǵın tastıyıqlaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қазақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: Қазақалпақстан, 2003.-10- б.
2. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. Москва,1973.- 106-б.
3. Камалов С. Қазақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан // ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. Нөкис, 2001. Б. 23.
4. Каримов А., Пахратдинов А., Ниетуллаев С. Жоқарғы қазақалпақлар туўралы жаңа мағлыўматлар – 1958-ж. материаллардан // Әмиўдәрья. – Нөкис, 1959. - №4. – Б. 91.
4. Толстова Л.С. Жоқары қазақалпақлар. Нөкис: Қазақалпақстан, 1975.158 б.
5. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. - Б. 104.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969. - Б. 120-122.

«UZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasindagi IV Xalqaraliq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

7. Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1974. - Б. 95.
8. Ўзбек шевалари лексикасы. – Тошкент: Фан, 1966. - Б. 204.
9. Шынназарова С. Қарақалпақстанның Қанлыкөл аймағындағы қарақалпақлардың сөйлеу тили өзгешеликleri. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2023. – Б.133
10. Ўзбек шевалари лексикасы. – Тошкент: Фан, 1966. - Б. 265.

